

DANMARKSHISTORIEN.DK'S E-BØGER

Det unge demokrati 1848-1901

Forfatter: Erik Strange Petersen
og danmarkshistorien.dk

danmarkshistorien.dk

 AARHUS
UNIVERSITET



Det unge demokrati 1848-1901

Forfatter: Erik Strange Petersen og danmarkshistorien.dk

Denne interaktive e-bog er en del af en serie på i alt 12 e-bøger, der omhandler Danmarks historie fra vikingetiden og frem til i dag. Bogen her handler om perioden fra 1848 til 1901 og dækker tiden fra indførelsen af Junigrundloven frem til det såkaldte systemskifte i 1901. Ud over at læse om selve perioden kan du finde billeder, video og historiske kilder og teste din viden i en quiz. Afslutningsvis finder du en liste med forslag til videre læsning om emnet.

Alle 12 bøger i serien udgives af formidlingsprojektet danmarkshistorien.dk, der hører under Institut for Kultur og Samfund ved Aarhus Universitet, og er udarbejdet på baggrund af materiale fra hjemmesiden.

© 2014 Forfatteren og danmarkshistorien.dk, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

Redaktion: Lene Elmegaard Bladt, knowMore.

Udgivet med støtte fra Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond.

ISBN: 978-87-93269-01-9



Indledning

I anden halvdel af 1800-tallet ændrede det danske samfund sig grundlæggende på mange områder. De vigtigste politiske begivenheder var enevældens og helstatens fald.

Efter de blodige slesvigske krige i 1848-50 og i 1864 blev den dansk-tyske helstat sprængt, og Danmark var fra 1864 reduceret til en i europæisk sammenhæng ubetydelig småstat med en nationalt homogen befolkning.

Inden for de snævrere geografiske rammer skete der en modernisering, der ændrede tilværelsen for alle samfundets befolkningsgrupper. Befolkningen voksede med en million, især i byerne, og levevilkårene blev bedre for de fleste. Landbruget blev specialiseret, byerhvervene voksede, og stadig flere fremstillingserhverv blev industrialiserede. En væsentlig side af moderniseringen var udbygningen af infrastrukturen, ikke mindst jernbanerne, der gjorde

det muligt at bringe både varer og mennesker hurtigt frem mellem alle hjørner af landet – og til og fra resten af verden.

Politisk prægedes udviklingen af enevældens fald og folkestyrets etablering med Junigrundloven 1849, og af den forbitrede og generationslange forfatningskamp mellem det demokratiske Folketing og det privilegerede Landsting, der blev følgen af grundlovsrevisionen i 1866. Tæt sammenhængende hermed var den jævne danskers voksende engagement som vælger – og som aktivt medlem af politiske, økonomiske, sociale og kulturelle foreninger.

Kritik af enevælden og debat om Slesvig

Stænderforordningen fra 1834 havde etableret de første legale rammer for befolkningens delagtiggørelse i det enevældige styre af den dansk-tyske helstat. De rådgivende stænderforsamlinger udviklede sig til platforme for kritik af enevælden. Med monarkiets to universitetsbyer, København og Kiel, som centre, fremsatte oppositionen krav om indførelse af et konstitutionelt styre med forfatning og parlament.

Kravet var i udgangspunktet fælles for de to universitetsbyer, men i både København og Kiel sammenkædedes det hurtigt med nationalistiske ideologier, der begge steder sigtede mod en deling af helstaten. Stridens kerne var hertugdømmet Slesvigs placering. Skulle det indgå i en dansk stat med sydgrænse ved floden Ejderen, der markerede grænsen mellem Slesvig og Holsten, og som i gammel tid havde været Danmarks sydgrænse, eller skulle Kongeåen være nordgrænse for et slesvig-holstensk

fyrstendømme, der i sin helhed skulle være en bestanddel af Det Tyske Forbund? Det såkaldte Ejder-program søgte i Danmark under mottoet "Danmark til Ejderen" at opnå en indlemmelse af Slesvig i det danske kongerige, mens hertugdømmerne Holsten og Lauenborg skulle udskilles.

*Kort over
helstaten
Danmark med
kongeriget og de
tre hertugdømmer*

*Fra Historiecenter
Dybbøl Banke*



Marts 1848

Ved Christian 8.s død i januar 1848 overtog hans 39-årige søn Frederik 7. (1808-1863) tronen. Efter faderens råd og forarbejde udstedte den nye konge den 28. januar 1848 en bestemmelse, det såkaldte forfatningsreskript, der bebudede en beskeden demokratisering af stænderforsamlingerne og deres beføjelser. Den samtidige ophævelse af censuren gav imidlertid stødet til en livlig offentlig debat med mere vidtgående reformkrav. Det blev dog den europæiske revolutionsbølge efter udbruddet af februarrevolutionen i Paris i 1848, der for alvor radikaliserede udviklingen i det danske monarki. I hertugdømmerne knyttede den slesvig-holstenske bevægelse sig til den liberale tyske enhedsbevægelse, mens kongerigets nationalliberale sammen med foreningen Bondevennernes Selskab på store masse møder den 10. og 11. marts rejste krav om en forfatning baseret på almindelig valgret, sociale

reformer og en sikring af Slesvigs forbindelse med Danmark.

Den 18. marts 1848 besluttede de deputerede fra de slesvigske og holstenske stænderforsamlinger på et stort folkemøde i Rendsborg at sende en deputation fra hertugdømmerne til København for over for den danske konge at rejse ultimative krav om en fælles slesvig-holstensk forfatning og om Slesvigs optagelse i Det Tyske Forbund. Da rygten herom nåede København to dage senere, tog begivenhederne for alvor fart. Den københavnske borgerrepræsentation vedtog en af den karismatiske nationalliberale leder, Orla Lehmann (1810-1870), forfattet adresse (henvendelse til kongen) med krav om et ministerium, der havde folkets tillid. Samtidig advarede kongen mod "at drive nationen til fortvivlelsens selvhjælp" – dvs. væbnet oprør.

Den 21. marts opsøgte borgerrepræsentanterne ledsaget af en stor folkemængde kongen, der allerede blankt havde accepteret det hele. Med noget besvær blev der dagen efter dannet det såkaldte "Martsministerium" under ledelse af lensgreve A.W. Moltke (1785-1864), men med hele fire af de mest fremtrædende nationalliberale politikere som ministre – Orla Lehmann, D.G. Monrad (1811-1887), A.F. Tscherning (1795-1874) og L.N. Hvidt (1777-1856). Martsministeriet afviste den 24. marts slesvig-holstenernes krav om Slesvigs løsrivelse. Allerede før dette blev kendt i hertugdømmerne, indtraf dog det uigenkaldelige brud. I hertugdømmerne var der den 23. marts dannet en provisorisk regering bl.a. med deltagelse af hertugdømmernes tidligere statholder, prins Frederik af Nør (1800-1865). Den 24. marts stod han i spidsen for en kupagtig, men ublodig aktion, hvor han satte sig i besiddelse af fæstningen Rendsborg.

Petition til Frederik 7. fra borgerrepræsentationen

Forud for dannelsen af Martsministeriet vedtog Københavns Borgerrepræsentation den 20. marts 1848 følgende petition (eller adresse), forfattet af Orla Lehmann, hvori det krævedes, at den enevældige

Frederik 7. udskiftede sine rådgivere med friske (nationalliberale) kræfter. Petitionen var et afgørende led i dannelsen af Martsministeriet, som skulle danne grundlag for en fri forfatning.

Allernaadigste Konge!

De Raadgivere, Deres Majestæt har arvet fra Deres Forgjænger, ere ikke i Besiddelse af Folkets Tillid, ligesaa lidt i det egentlige Danmark, som i Slesvig og Holsteen; de daglig mere fremtrædende sørgelige Frugter af deres Regjeringssystem har maattet undergrave enhver Tro paa, at de nu skulde besidde Indsigt og Kraft til at frelse Landet. Afgjørelsens Time nærmer sig med Kæmpeskridt. Staten vil opløses, dersom Deres Majestæt ikke uopholdeligen omgiver Deres Throne med Mænd, som ere Opgavens Storhed voxne, og som kunne tilføre Regjeringen en energisk Villie og Nationen Bistand – Mænd, der kunne redde Danmarks Ære og grundlægge Landets Frihed.

Vi anraabe Deres Majestæt om ikke at drive Nationen til Fortvivlelsens Selvhjælp.

Kildens oprindelse: Müller, O.: "Martsdagene i 1848 i Kjøbenhavn, fortalte af en Samtidig", Historisk Tidsskrift, 3. rk, nr. 6:2 (1868), s. 144f.

Treårskrigen 1848-1850 (1. Slesvigske Krig)

Etableringen af den provisoriske regering i hertugdømmerne opfattedes fra dansk side som et forræderisk oprør, og den nationale konflikt i den danske helstat ændrede karakter. Det klare fjendebillede af tyskerne bidrog i høj grad til at befæste en national fællesskabsfølelse i den danske befolkning, og resultatet blev Treårskrigen (1. Slesvigske Krig). Den blev både en borgerkrig og en krig mellem Danmark og Det Tyske Forbund. Den nye krigsminister, oberst Anton Frederik Tscherning, blev en effektiv organisator af hæren. Han indførte den almindelige værnepligt, der medvirkede til den folkelige opbakning i kongeriget, hvor militærtjenesten hidtil kun havde påhvilet bondestanden.

I slutningen af marts 1848 rykkede den danske hær ind i Slesvig og drev den 9. april ved Bov en slesvig-holstensk styrke på flugt efter krigens første slag. Herefter besattes hele hertugdømmet til

Dannevirke og Ejderen. Den slesvig-holstenske hær fik nu støtte af styrker fra Det Tyske Forbund, og påskedag den 23. april 1848 besejrede de forenede preussiske og slesvig-holstenske styrker den danske hær ved Dannevirke og Slesvig by. De danske soldater trak sig tilbage til Als, mens preusserne besatte store dele af Jylland.

Danmark havde svært ved at mobilisere europæisk opbakning til sit krav på Slesvig. Den russiske zar yndede dog ikke nationale løsrivelser og pressede den preussiske konge til at opgive sin militære støtte til slesvig-holstenerne, og efter flere mindre træfninger blev der den 26. august i Malmø aftalt en syv måneders våbenstilstand, men det lykkedes ikke at finde en varig løsning. I april 1849 blev krigen genoptaget med forøget styrke. Den ellers overlegne danske flåde led et stærkt demoraliserende nederlag ved Eckernförde, hvorefter de tyske styrker rykkede op i Jylland.

Forbundstropperne rykkede nordpå, mens den slesvig-holstenske hær belejrede Fredericia. Det lykkedes generalerne Olaf Rye (1791-1849) og Christian de Meza (1792-1865) at undsætte byen med nye styrker og bryde belejringen den 6. juli 1849.

Fire dage efter blev der indgået en præliminær fred i Berlin. Heri skitseredes en løsning med et Slesvig med egen forfatning og uden særlige bindinger - hverken til Danmark eller Holsten. Forslaget strandede dog på kraftig modstand både i København og i Kiel, og året efter (2. juli 1850) sluttede Danmark og Preussen en simpel fred uden nærmere løsning af problemerne. En sådan blev dog tilsyneladende fundet, da der måneden efter i London af de ikke-tyske stormagter og de nordiske riger blev undertegnet en protokol om det danske monarkis udelelighed og integritet.

Den provisoriske regering i hertugdømmerne fortsatte dog på egen hånd krigen, og den 25. juli 1850 udkæmpede slesvig-holstenske og danske soldater ved Isted borgerkrigens blodigste slag med 6.400 døde og sårede. Trods nederlaget fortsatte den slesvig-holstenske hær med kamphandlinger frem til oktober, og først efter pres fra Rusland, Østrig og

Preussen blev den provisoriske regering og dens hær endeligt opløst i januar 1851. Hermed var den tragiske borgerkrig omsider forbi. Danmark overtog kontrollen over Slesvig til Ejderen, mens kommissærer for de to tyske stormagter Preussen og Østrig overtog styrelsen i Holsten.



Istedløven er et dansk nationalt monument til minde om slaget på Isted Hede i 1850.

Monumentet blev skabt i perioden 1858-62 af H.W. Bissen. Istedløven og ikke mindst dens placering har gennem tiden været genstand for stor debat både fra dansk og tysk side.

I 2011 vendte Istedløven tilbage til sin oprindelige placering på Flensborg gamle kirkegård

*Istedløven, København 2007
Foto: Wikimedia Commons*

Dansk sejrsfølelse og fordanskningspolitik i Slesvig

Udfaldet af Treårskrigen oplevedes af den danske offentlighed som en klar sejr og vakte overdreven tillid til Danmarks militære styrke. Krigens udfald byggede dog i nok så høj grad på reaktioner uden for landets grænser. Selv om den danske regering i 1851 genvandt kontrollen med Slesvig, fortonede realiseringen af Ejder-programmets krav om indlemmelse af Slesvig i det danske kongerige sig i det fjerne. For med London-protokollatet i 1852 havde Danmark over for England, Frankrig, Rusland, Sverige-Norge og siden også Preussen og Østrig måttet forpligte sig til at genoprette helstaten i sin fulde udstrækning.

I det genvundne Slesvig greb regeringen til en hårdhændet fordanskningspolitik med udrensning af upålidelige embedsmænd, indtil der i maj 1851 blev givet generel amnesti dog ikke til de mest fremtrædende slesvig-holstenere – heriblandt den augustenburgske hertug Christian August, der ligesom

sin oprørske broder, prins Frederik af Nør, havde anerkendt den provisoriske regering. I Mellemslesvig udstedtes de såkaldte Regenburgske Sprogskripter, der påbød dansk som skole- og kirkesprog i 48 overvejende tysktalende sogne, hvilket i høj grad provokerede den lokale befolkning. Sprogpolitikken blev videreført til 1860 og bidrog stærkt til at fastholde det danske fjendebillede overalt i Tyskland, samtidig med at den svækkede sympatien for Danmark i resten af Europa.

Demokratiets etablering: den grundlovgivende forsamling

Det revolutionære røre i 1848 handlede ikke bare om nationale følelser og modsætninger; det udsprang i nok så høj grad af sociale og politiske krav og holdninger. Med udnævnelsen af Martsministeriet havde Frederik 7. erklæret, at han betragtede sig som en konstitutionel konge uden enevældige beføjelser. En hovedopgave for den nye regering var derfor at skabe rammerne for en demokratisk stat.

Hovedsagen var at få valgt en grundlovgivende forsamling, og her udløste spørgsmålet om valgretten de første brudlinjer mellem martsdagens politiske allierede. Mens de nationalliberale Monrad og Tscherning var konsekvente fortalere for en bred almindelig valgret, delte mange andre nationalliberale de konservatives bekymring for et alt for stort og uoplyst vælgerkorps. Kompromisset blev, at alle mænd over 30 år med egen husstand kom til at vælge trefjerdedele af forsamlingen, men at resten udpegedes

af kongen, dvs. regeringen, for at sikre en beroligende og dæmpende garanti mod alt for uansvarlige folkevalgte. Især for Bondevennerne var dette et klart brud på tidligere løfter, og det kom til at præge valgkampen i oktober 1848, hvor de sjællandske bønder i høj grad foretrak deres egne frem for nok så celebre nationalliberale kandidater.

Valget i oktober 1848 resulterede i en rigsforsamling, der efter at være suppleret op med kongevalgte medlemmer bestod af tre nogenlunde lige stærke grupper:

- et uorganiseret Højre med mange af det gamle systems mest fremtrædende skikkelser, bl.a. A.S. Ørsted (1778-1860)
- et løst organiseret Centrum med nationalliberale koryfæer som C.C. Hall (1812-1888), A.F. Krieger (1817-1893) og C. Ploug (1813-1894)

- et Venstre, fortrinsvis bestående af de velorganiserede Bondevenner med J.A. Hansen (1806-1877) og Balthazar Christensen (1802-1882) i spidsen

Adskillige som N.F.S. Grundtvig (1783-1872) lod sig dog ikke placere i nogen bestemt gruppe.



“Den Grundlovgivende Rigsforsamling” (1860-1864). Maleri af Constantin Hansen

Fra Wikimedia Commons

Film Demokrati og demokratisering

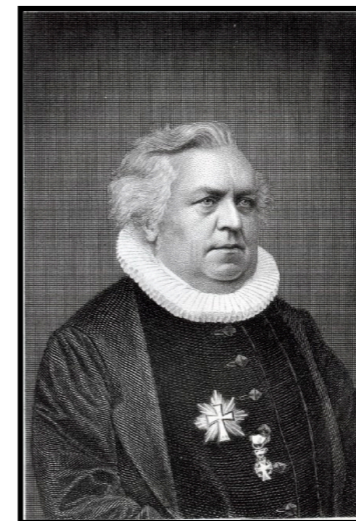


I filmen herover giver lektor, ph.d., Claus Møller Jørgensen et indblik i, hvordan Danmark blev demokratisk. Skete det allerede ved grundlovens indførelse i 1848/49, eller er sagen mere kompliceret end som så?

Grundloven 1849

Selv om de nationalliberale ministre ikke var medlemmer af Den Grundlovgivende Forsamling, var det de nationalliberale ledere D.G. Monrad og Orla Lehmann, der skrev det forfatningsudkast, som blev fremlagt til forhandling. Her blev det valgrettens udstrækning, der længe delte vandene, men i sidste instans opnåedes der bred enighed om et kompromis med almindelig valgret til en rigsdag med to kamre. Vælgerkorpset for begge kamre blev det samme, nemlig alle uberygtede mænd over 30 med egen husstand, der ikke nød eller havde nydt fattigunderstøttelse eller havde mistet rådighed over eget bo. Valgene til Landstinget blev indirekte, og valgbarheden var begrænset til økonomisk velbjegete mænd over 40 år. Heri lå garantien for et besindigt og ansvarligt førstekammer, der om nødvendigt kunne afbalancere overilede beslutninger i Folketinget, hvortil alle uberygtede mænd over 25 var valgare.

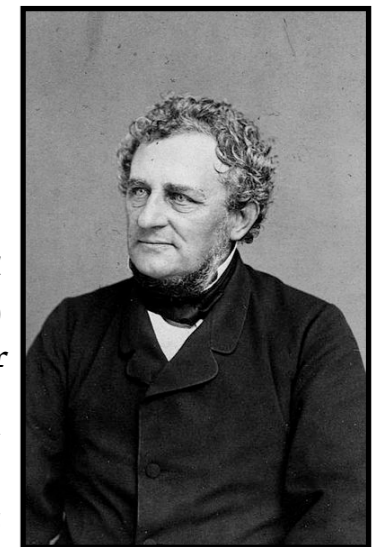
Danmarks Riges Grundlov blev vedtaget med solidt flertal i Den Grundlovgivende Forsamling den 25. maj 1849 og underskrevet af Frederik 7. den 5. juni samme år.



*D.G. Monrad
(1811-1887),
politiker og biskop*

*Fra Det Kongelige
Bibliotek*

*Fotografi af Orla
Lehmann (1810-1870)
fra ca. 1860'erne af
Georg Emil Hansen*



Fra Wikimedia Commons

Ved grundlovens indførelse fik cirka 15 % af befolkningen stemmeret, hvilket i datidens verden var yderst demokratisk. I betragtning af den udbredte mistillid til den jævne befolknings politiske

dømmekraft og set i lyset af de reaktionære opgør med 1848-revolutionerne, der prægede det meste af Europa i foråret 1849, kan det overraske, at højrefløjen accepterede en forfatning med så beskedne konservative garantier. Den alvorlige krigssituation i Jylland har givetvis medvirket til kompromisviljen.

Med grundloven blev Danmark et konstitutionelt monarki med en Montesquieu-inspireret tredeling af magten og en sikring af de traditionelle borgerlige frihedsrettigheder. Den udøvende magt lå hos kongen (der regerede gennem ansvarlige ministre), den lovgivende magt lå hos kongen og den folkevalgte rigsdag i forening, og den dømmende magt lå hos domstole med uafsættelige dommere.

I Junigrundlovens første kapitler beskrives kongehuset og arvefølgen samt rammerne for kongens (og hans ministres) udøvende magt. Derefter gennemgås principperne for den lovgivende magt, herunder valgene til rigsdagens to ting, og for lovgivningsprocessen, ikke mindst behandlingen af finansloven. Den dømmende magt behandles i kapitel 6 og den evangelisk-lutherske folkekirke i kapitel 7, der samtidig understreger borgernes fulde religionsfrihed.

Herudover omhandler resten af grundlovens 100 paragraffer især en række klassiske frihedsrettigheder som forbud mod vilkårlig fængsling, ejendomsrettens og boligens ukrænkelighed samt trykke-, forenings- og forsamlingsfrihed. Nævnes skal også ubemidlede borgeres ret til fri undervisning og offentlig understøttelse samt liberalismens mærkesag i opgøret med privilegiesamfundet: "Alle indskrænkninger i den frie og lige adgang til erhverv, som ikke er begrundede i det almene vel, skulle hæves ved lov".

Under presset af "den europæiske nødvendighed", dvs. Danmarks traktatlige forpligtelser til at bevare helstaten, reduceredes Junigrundlovens gyldighed betragteligt med Oktoberforfatningen i 1855 for monarkiets fælles anliggender, der henlagdes til et Rigsråd med begrænset valgret til førstekammeret. Samme model benyttedes i den fatale Novemberforfatning i 1863 og i den reviderede grundlov i 1866. Ikke desto mindre har Junigrundloven fra 1849 og til dato stået som det formelle grundlag for det danske demokrati, ligesom mange af dens principper mere eller mindre ordret er videreført ved revisionerne i 1866, 1915 og 1953.

Novemberforfatningen 1863

I marts 1863 opgav den danske regering bestræbelserne på at finde en forfatningsmæssig løsning for hele monarkiet og planlagde udskillelsen af et selvstændigt Holsten-Lauenborg, der stort set kun skulle have regenten til fælles med den dansk-slesvigske del af monarkiet. Trods forbitrede protester fra den tyske Forbundsdag fremlagdes herefter et forslag til en fælles forfatning for Danmark og Slesvig, der vedtoges den 13. november 1863.

Med Novemberforfatningen oprettedes et Rigsråd med to kamre for kongerigets og Slesvigs fælles anliggender. Fra 1864 til 1866 var der derfor et "dobbeltparlament", idet Junigrundlovens Rigsdag med Folketing og Landsting vedblev at fungere for kongerigets indre anliggender ved siden af det nye Rigsråd.

Rigsrådets Folketing, der fik 130 medlemmer, valgtes efter Junigrundlovens bestemmelser, mens 65

medlemmer af Rigsrådets Landsting valgtes af en snæver og velhavende vælgerkreds som i 1855-forfatningen – og derudover suppleredes med 18 kongeligt udpegede medlemmer. Både Helstatsforfatningen fra 1855 og Novemberforfatningen indebar således begrænsninger i Junigrundlovens demokratiske principper, især med hensyn til valgret og valgbarhed. Den barnløse Frederik 7. døde uventet den 15. november, så det blev hans arvtager, Christian 9. af huset Glücksborg, der yderst modvilligt og under pres af en nærmest revolutionær stemning i København underskrev loven den 18. november 1863.

Optakt til krig

Med genoptagelsen af Ejder-politikken gennem Novemberforfatningen eskalerede de dansk-tyske modsætninger, og både samtiden og eftertiden har med rette været hård i bedømmelsen af den danske nationalliberale regerings katastrofepolitik. Den byggede på en fatal overvurdering af Danmarks militære styrke og udenrigspolitiske opbakning. Men det var dog ikke bare udueligt overmod, der lå bag politikken:

- For det første havde Holsten i tillid til sin opbakning i Det Tyske Forbund konsekvent afvist ethvert kompromis om en fælles forfatning, der ikke gav hvert af hertugdømmerne, selv det lille Lauenborg, fuld beslutningsmæssig ligestilling med kongeriget Danmark.
- For det andet skete der gennem 1850'erne et skred i den europæiske magtbalance. Rusland blev markant svækket, mens Preussen oprustede militært og under

ministerpræsident Otto von Bismarcks målbevidste ledelse var i færd med at etablere sig som kontinentets stærkeste magt.

- For det tredje gjorde det uforudsete tronskifte i november 1863 fra den klart Ejder-danske Frederik 7. til den helstatssindede og vrangvillige Christian 9. ikke sagen lettere at håndtere for den danske regering.

Mange af fejlvurderingerne må forklares i dette lys, men den helt utilstrækkelige forberedelse til den militære konfrontation, der måtte medregnes som en nærliggende risiko ved at provokere de tyske stater, er svær at undskylde.

Fra november 1863 spillede Preussens ministerpræsident Bismarck et mesterligt spil, der formelt respekterede alle internationale aftaler og dermed pacificerede Danmarks potentielt venligsindede magter - især England og

Sverige-Norge. Han havde fat i den lange ende, for Danmark havde notorisk overtrådt aftalerne af 1851-52. Dermed var en preussisk militær indgriben berettiget. Forudsætningen for denne strategi var dog, at Danmark ikke trak Novemberforfatningen tilbage inden dens ikrafttræden den 1. januar 1864, og her vurderede han rigtigt. Trods massivt pres fra venligsindede stater, trods svenskernes definitive afvisning af en alliance, trods den tyske besættelse af Holsten og trods den nye konges klare ønske nægtede konseilspræsident Hall at tage skridt til at få Novemberforfatningen suspenderet. Nytårsaften 1863 dannede Monrad et nyt ministerium, efter at Preussen og Østrig havde truet med at besætte Slesvig som pant. Den 16. januar 1864 stillede de to magter et ultimatum om at ophæve forfatningen inden 48 timer, hvilket naturligvis ikke kunne nås, og den 31. januar stod 57.000 preussiske og østrigske soldater rede til at overskride Ejderen.



Frederik 7. (1808-1863) var konge fra 1848-1863 og var sympatisk indstillet over for de nationalliberales ønske om en dansk nationalstat, der indbefattede Slesvig

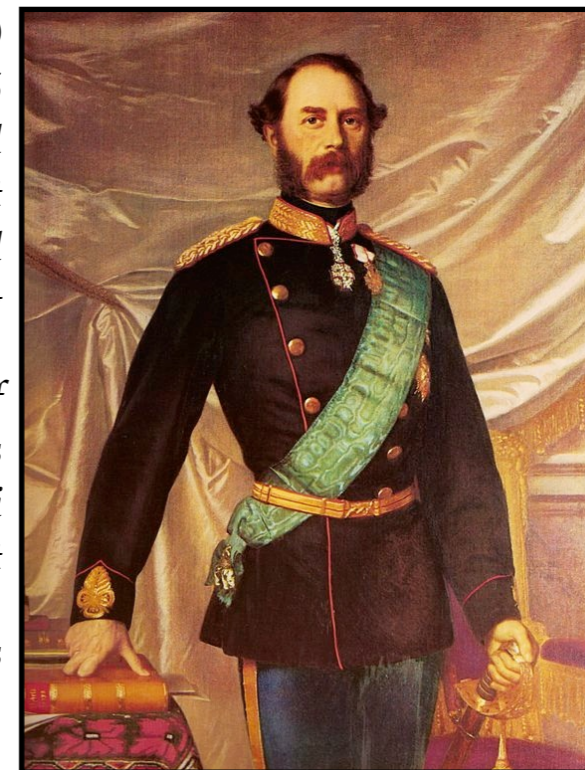
Portræt af Frederik 7. fra 1861. Maleriet hænger nu på Rosenborg Slot

Fra Wikimedia Commons

Christian 9. (1818-1906) var konge fra 1863 -1906 og var i modsætning til Frederik 7. tilhænger af at bevare helstaten med Holsten og Lauenborg

Portræt af Christian 9. af Ole Henrik Benedictus Olrik. Maleriet hænger i dag på Rosenborg Slot

Fra Wikimedia Commons



Krigen 1864 (2. Slesvigske Krig) – og freden i Wien

Danmark var forbløffende dårligt forberedt til et militært opgør. Hæren var under omorganisering med utilstrækkeligt uddannede befalingsmænd og for få officerer. Dannevirke-stillingen var blevet forbedret, men flankestillingerne i Dybbøl og Fredericia var langt fra færdigudbyggede. Værst var dog næsten den overdrevne tillid til de danske styrkers formåen, der gennemsyrede offentligheden og endog prægede politikerne og den kommanderende general C.J. de Meza.

Af nationale og historiske grunde fremstod Dannevirke i befolkningens øjne som det sikre bolværk mod tyskerne, men den danske styrke på 40.000 mand var reelt for lille til at forsvare den 85 km lange stilling, og det så meget mere, fordi de oversvømmede arealer langs fløjene frøs til is i det hårde vintervejr. De første tyske angreb blev afvist, men situationen var uholdbar. Natten mellem den 5. og 6. februar 1864 gennemførte

de Meza ubemærket af fjenden derfor en velordnet tilbagetrækning til Dybbøl og Als og bevarede herved den danske hær intakt.

Rømningen af Dannevirke ramte imidlertid befolkningen som et chok og opfattedes af mange som et forræderi fra general de Mezas, konseilspræsident Monrads og kongens side. Det kom til optøjer i København, og Monrad ofrede generalen som syndebuk. Ved Dybbøl arbejdede tropperne intenst på at styrke befæstningsværkerne, men stillingen var åben for beskydning fra Broager, og efterhånden som tyskerne indsatte flere tropper og kraftigere skyts, blev situationen mere og mere håbløs. For at stå stærkere på den forestående London-konference afviste regeringen imidlertid en tilbagetrækning til Als og krævede stillingen holdt, men den 18. april 1864 faldt Dybbøl efter blodig kamp. Tyske styrker havde samtidig besat store dele af Jylland, så selv om den danske flåde

blokerede de preussiske Østersøhavne og besejrede en østrigsk flådeeskadre ved Helgoland, stod Danmark svagt ved den to måneder lange London-konference, der omsider åbnede den 25. april 1864 med repræsentanter for England, Frankrig, Rusland, Sverige-Norge, Det Tyske Forbund, Preussen, Østrig og Danmark.

Alt hvad der kunne gå galt, gik her galt for Danmark, hvilket i høj grad må tilskrives en række fejlvurderinger fra både regeringens og dens forhandleres side. En hovedårsag var den interne danske uenighed om, hvad der skulle satses på: en helstatsløsning, en personalunion med fælles regent, eller en deling af Slesvig. Dertil kom en helt utilstrækkelig erkendelse af, hvor svagt Danmark faktisk stod, efter at den klassiske internationale magtbalance var gået i opløsning. Medvirkende var også Bismarcks evne til at skubbe både med- og modspillere ud i positioner, der sikrede Preussens langsigtede interesser. På denne vis fik han slutteligt Danmark til at afvise et engelsk-fransk forslag om en deling af Slesvig, hvorefter konferencen sprængtes.

Den 29. juni 1864 erobrede tyskerne Als og besatte Jylland til Skagen. Mistilliden til konseilspræsident Monrad voksede, og i juli dannede C.A. Bluhme (1794-1866) en regering, der efter benhårde fredsforhandlinger måtte acceptere modpartens krav. Danmark måtte afstå de tre hertugdømmer Lauenborg, Holsten og Slesvig til kongen af Preussen og kejseren af Østrig. Freden i Wien blev underskrevet den 30. oktober og ratificeret med stort flertal af Rigsrådets to kamre. Dermed havde det danske monarki mistet 2/5 af såvel sin befolkning som sit landområde og var reduceret til en ubetydelig europæisk småstat på knap 39.000 kvadratkilometer med 1,7 millioner indbyggere.



Niels Simonsens ikoniske maleri fra 1864 af tilbagetoget fra Dannevirke

Fra danmarkshistorien.dk

Den gennemsete Grundlov af 28. juli 1866

Efter freden i Wien 1864 stod det amputerede Danmark tilbage med hele to forfatninger. Dels Junigrundloven, der dækkede selve kongerigets indre anliggender, dels den fatale og nu meningsløse Novemberforfatning, der skulle have dækket fællesanliggenderne for Danmark og hertugdømmet Slesvig. Men der var langt fra enighed om blot at ophæve den sidste, som det demokratiske Venstre krævede. Kongen og hans konservative embedsmandsregering ville have en forfatning, der bevarede Novemberforfatningens indskrænkede valgret til Landstinget, og de fleste nationalliberale ønskede også begrænsninger i den brede vælgerbefolknings mulighed for at få bestemmende indflydelse på Landstingets sammensætning.

Det blev en lille gruppe af nye aktører på den politiske scene, de såkaldte nationale godsejere, der med den senere konseilspræsident J.B.S. Estrup (1825-1913) som

hovedarkitekt fik løst den akutte forfatningsmæssige krise gennem en alliance med J.A. Hansens (1806-77) sjællandske Venstre-fraktion. Resultatet blev i 1866 Den gennemsete Grundlov, der næsten ordret fastholdt det meste af Junigrundloven - herunder paragrafferne om valgret og valgbarhed til Folketinget. Men Landstingets sammensætning og valgmode blev ændret, så de privilegerede sikredes mod ethvert tænkeligt angreb fra ubemidlede, vadmelsklædte vælgere. 12 af de i alt 66 medlemmer udnævntes af kongen, og hovedessensen af de indviklede regler var, at valgene af de øvrige mandater skete indirekte gennem valgmænd, og at landets 1.000 rigeste mænd forlods var tildelt halvdelen af stemmerne til 46 af mandaterne, samtidig med at de også deltog i valgene af de øvrige valgmænd. Den gennemsete Grundlov udløste en halv snes år senere en forbitret forfatningskamp, der først fandt sin løsning ved Systemskiftet i 1901.

Omstillingsperioden: ministeriet Frijs

Fra 1865 til 1870 var det landets største godsejer, lensgreve C.E. Frijs (1817-1896), der stod i spidsen for Danmarks tilpasning til sin nye rolle som småstat. Blandt hovedopgaverne var en hærreform, som det i 1867 lykkedes at skabe et rimeligt bredt forlig om. Med loven tilsigtedes en mobil krigsstyrke på 60.000 mand, der kunne indgå i en alliance med en stormagt. Formålet var naturligvis at kunne deltage i en eventuel krig mod Tyskland for at genvinde hele eller dele af Slesvig. Muligheden opstod faktisk med udbruddet af Den Fransk-Tyske Krig i 1870, men Tyskland nåede at demonstrere sin overvældende styrke, før Danmark fik kastet sig ud i endnu et kostbart krigseventyr, og efter Tysklands endelige sejr mistede dansk militærpolitik enhver offensiv målsætning og blev en ren forsvarssag.

En genforening med de nordlige dele af Slesvig havde også høj prioritet for regeringen. Med de voksende

spændinger mellem Preussen og Østrig håbede man på at kunne forhandle størstedelen af de hen ved 200.000 dansksindede sønderjyder tilbage. Efter Østrigs nederlag til Preussen i 1866 overtog Preussen begge hertugdømmer, men accepterede med Pragfredens § 5 en formulering om, at "befolkningen i de nordlige distrikter i Slesvig skulle afstås til Danmark, hvis den ved fri afstemning udtalte ønske derom". Efter nogle år måtte det officielle Danmark dog skrinlægge forhandlingerne som følge af manglende preussisk imødekommenhed. Til gengæld fastholdt den danske bevægelse i Nordslesvig paragraffen som sin moralske ret frem til Genforeningen i 1920.

Blandt ministeriets vigtigste resultater skal fremhæves indenrigsminister Estrups fremsynede trafikinvesteringer, der uden smålig skelen til liberalistiske doktriner fik formidabel betydning for den økonomiske udvikling. Anlæggelsen af

eksporthavnen Esbjerg blev besluttet i 1868. De jyske jernbanehovedlinjer blev færdiganlagte og sammen med de fynske overtaget af staten, og også på Sjælland udbyggedes jernbanenettet.



Kort over Esbjerg fra 1896

Frem's Amtskort over Danmark. Fra Wikimedia Commons



Kort over danske jernbanestrækninger oprettet mellem 1847 og 1875

Historisk Atlas Danmark (1987)

Forfatningskampen, ca. 1870-1901

De første år efter grundlovsrevisionen i 1866 var det politiske klima ganske fordrageligt, men spørgsmålet om folketingsparlamentarisme begyndte for alvor at rejse sig omkring 1870. Striden handlede om magtfordelingen mellem Folketinget, der var domineret af Venstre, og Landstinget, hvor Højre havde massivt flertal. Grundloven bestemte, at finansloven først skulle forelægges Folketinget, så her mente Venstre, at man havde et effektivt våben til at tvinge en regering til at gå af, da det var grundlovsstridigt at opkræve skatter eller afholde udgifter, der ikke havde hjemmel i en vedtagen finanslov.

Da våbnet blev afprøvet første gang i 1873, resulterede det i et folketingsvalg, men da den kampberedte Estrup i 1875 havde overtaget regeringens ledelse, blev sagen for alvor sat på spidsen. Da Venstre i 1877 insisterede på nogle relativt ligegyldige bevillinger,

endte det med, at de to ting vedtog en finanslov med to forskellige formuleringer, hvorefter Estrup hjemsendte Folketinget og udstedte en provisorisk finanslov, der bemyndigede regeringen til at opkræve skatter og afholde udgifter, for så vidt de var vedtaget af begge ting.

Provisorietiden, 1877-1894

Med den provisoriske finanslov fra 1877 indledtes en uforsonlig politisk magtkamp mellem Estrup-regeringen og Folketinget. I 1877 afviste justitsministeren enhver klage om forfatningsbrud, da kongens grundlovsgivne ret til at udpege sine ministre ikke kunne anfægtes af et folketingsflertal. Det var også regeringens ret at kunne udstede provisoriske love, når Rigsdagen ikke var samlet.

Perioden blev præget af venstregruppernes taktiske bestræbelser på at placere sig i forhold til regeringen, hinanden og vælgerne. I begyndelsen af 1880'erne forsøgte venstrelederen Christen Berg (1829-1891) med "visnepolitikken" at sylte lovgivningsarbejdet, men det skræmte Estrup lige så lidt, som det genvakte Socialdemokratis fremgang og politiske gennembrud med to mandater i København ved valget i 1884 gjorde det. Med Københavns befæstning som en i brede kredse populær mærkesag udviklede han reelt sin

regering til et diktatur. Fra 1885 til 1894 hjemsendte han hvert år Rigsdagen før finanslovsforhandlingernes afslutning og regerede derpå på grundlag af provisoriske finanslove, der også indeholdt ubetilgede udgifter til hovedstadens militæranlæg.

1885 er nok året, hvor det moderne Danmark har været tættest ved en egentlig revolution. Der dannedes riffeforeninger og agiteredes for skattenægtelse, mens regeringen svarede igen med "mundkurvscirkulærer", afskedigelser, fratagelse af bevillinger og provisoriske love om bl.a. oprettelse af et militært gendarmeri og om straf for ophidsende agitation i pressen. De sidste udstedtes efter et mislykket skudattentat mod Estrup i 1885, som alle oppositionsledere dog klart tog afstand fra. Men selv om det gærede i befolkningen, og det kom til drabelige slagsmål med de blå gendarmere på Brønderslev marked og andetsteds, kom det ikke til organiserede kamphandlinger.

Til gengæld gav provisorierne øget politisk bevidsthed og mobilisering blandt vælgerne. Den fælles kamp for demokrati og parlamentarisme fik også Venstre og Socialdemokratiet til at holde sammen betydelig længere, end deres ideologiske og materielle interesser egentlig tilsagde.



Samtidig tegning fra Illustreret Tidende af attentatforsøget på konseilspræsident Estrup den 25. oktober 1885

Fra danmarkshistorien.dk

Provisorisk finanslov 1885

Med ikrafttrædelsen af den provisoriske finanslov fra 1885 begyndte provisorieårene, der var den foreløbige kulmination på forfatningskampen, der havde raset siden 1866. Provisorieårene varede indtil 1894 og var kendetegnet ved, at regeringen hvert år udstedte en provisorisk finanslov magen til 1885-finansloven. Derudover udstedte regeringen også i 1885 og 1886 en række andre provisoriske love, som havde til formål at dæmpe oppositionens kritik af regeringen. 1885-finansloven gav regeringen bemyndigelse til at afholde "de til Statsstyrelsens forsvarlige Førelse nødvendige Udgifter". Regeringen kunne derfor eksempelvis bevilge 2,5 mio. kr. til ekstraordinære forsvarsudgifter.

Foreløbig Lov

om

Indtægts- og Udgiftsbevilling indtil Finantsloven for Finantsaaret fra 1ste April 1885 til 31te Marts 1886 er given.

Vi Christian den Niende af Guds Naade Konge til Danmark, de Venders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenburg,

Gjøre vitterligt: At da der ikke inden det nye Finantsaars Begyndelse er tilveiebragt nogen samstemmende Vedtagelse af begge Rigsdagens Afdelinger af et Forslag til Finantslov for Finantsaaret 1885—86, have Vi fundet det nødvendigt i Henhold til Grundlovens § 25 ved foreløbig Lov at træffe de Foranstaltninger, som det almindelige Vel kræver, for at Statsstyrelsen kan fortsættes uforstyrret.

Thi byde og befale Vi, som følger:

§ 1.

Regjeringen bemyndiges til at opkræve de bestaaende Skatter og Afgifter samt til foreløbig at afholde de til Statsstyrelsens forsvarlige Førelse nødvendige Udgifter - deriblandt de Udgifter, som ere vedtagne af begge Rigsdagens Afdelinger ved Finantslovsforslagets sidste Behandling - dog saaledes, at de Hovedsummer og særskilte Poster, der ere opførte paa de af Regjeringen fremsatte Forslag til Finantslov for Finantsaaret fra 1ste

April 1885 til 31te Marts 1886, ikke overskrides.

§ 2.

Denne Lov træder i Kraft den 1ste April d. A.
Hvorefter alle Vedkommende sig have at rette.

**Givet på Amalienborg, den 1ste April 1885. Under
Vor Kongelige Haand og Segl**

Christian R.

(L.S.)

J.B.S. Estrup. J. Nellesmann. O.D. Rosenörn-Lehn. N.F.
Ravn. J.F. Scavenius. Hilmar Finsen. Bahnson.

Kildens oprindelse: Lovtidende 1885 nr. 32, s. 70.

Systemskiftet 1901

Forfatningskampen sluttede med et politisk forlig i 1894. Her blev Estrup efter et forlig mellem moderate Højre- og Venstrefolk overtalt til at gå af. Der kom dog fortsat ingen Venstrefolk i regeringen. Forliget blev af flertallet inden for Venstre opfattet som et forræderi, og det resulterede i dannelsen af det nye Venstrereformparti, der med den vestjyske skolelærer J.C. Christensen (1858-1930) som ny og effektiv leder i 1895 sejrede stort ved folketingsvalget, og som i 1901 nåede op på hele 76 mandater. Ved valget i 1901 var De Moderate faldet til 15 mandater, mens Socialdemokratiet var på vej op med 14. Og endelig kunne Højre ved sit sidste valg som regeringsparti kun mønstre 8 ud af Folketingets 113 mandater.

På dette tidspunkt var der efterhånden mange gode konservative kræfter, der ønskede en opblødning af den politiske situation. Det gjaldt både en halv snes "frikonservative" yngre godsejere i Landstinget og en

række indflydelsesrige erhvervsfolk uden for det parlamentariske system - ikke mindst ØK's direktør H. N. Andersen, der gennem sine gode relationer til kongehusets yngre medlemmer fik overbevist den gamle, stokkonservative konge om nødvendigheden af et systemskifte. Få måneder efter katastrofevalget afskediges det sidste Højre-ministerium Sehested, og der udnævntes omsider en Venstreregering – dog med en politisk ubeskrevet juraprofessor, J.H. Deuntzer (1845-1918), som konseilspræsident.

Med Systemskiftet anerkendtes, at en regering ikke kunne udnævnes eller overleve, hvis den havde et flertal i Folketinget imod sig. Kongens magt til at udnævne ministerier uafhængigt af Folketingets flertal forsvandt. Og dermed blev folketingsparlamentarismen det afgørende princip i det danske demokrati. Det kom under pres i 1920, men har været grundlovsfæstet siden 1953.

Folketingsvalgene og de politiske partier, 1848-1901

Danmark var opdelt i 101 (fra 1894 113) valgkredse, hvortil kom et mandat fra Færøerne. De fleste danske valgkredse bestod af en købstad og et omliggende valgdistrikt. Det betød, at landboerne i de fleste kredse kunne mønstre flere vælgere end byboerne. Herved opnåede bøndernes partier en uforholdsmæssig stærk stilling, for valgene afholdtes som rene flertalsvalg i enkeltmandskredse. Den af kandidaterne, der fik flest stemmer, var valgt; resten af de afgivne stemmer var spildte, da tillægsmandater først blev introduceret med grundlovsændringen i 1915. Først i 1901 indførtes der hemmelig afstemning; indtil da meddelte vælgerne mundtligt til valgbestyrelsen, hvem de ønskede at stemme på.

Ifølge Grundloven var rigsdagsmændene kun "bundne ved deres overbevisning og ikke ved nogen forskrift af deres vælgere". Idealet var, at lovgivningen skulle udrinde af en oplyst og fordomsfri debat mellem "de

begavede, de dannede og de rige", som Orla Lehmann formulerede det i 1860. Snævre materielle klasseinteresser hørte ikke hjemme på tinge, og derfor var fordømmelsen hård, når bønderne foretrak deres egne vadmelsklædte kandidater frem for højt meriterede samfundsborgere.

Reelt skete der dog fra første færd en partidannelse, men oftest som ret løse grupperinger af rigsdagsmænd uden noget fast organiseret bagland. Langtfra alle den første generations rigsdagsmænd lod sig dog entydigt eller permanent placere i en bestemt politisk bås. Socialdemokratiet (dannet i 1876) var det første "moderne" parti med program, presse og basisforeninger. Fra 1880'erne begyndt både Højre og Venstre at opbygge fastere partiapparater, men begge havde svært ved at få dem til at fungere med en bredt anerkendt myndighed. Det Radikale Venstre stiftedes derimod i 1905 som et moderne vælgerparti.

Under Junigrundloven kunne det politiske spektrum groft opdeles i tre: et helstatstro Højre, et nationalliberalt Centrum og et tredelt Venstre, der primært havde tilslutning fra bønder og husmænd.

Efter 1864 splittedes Centrum; de fleste trak til højre, mens et Mellemparti af fortrinsvis yngre hældede mere mod det nationale Venstre. Og i 1870'erne indgik de Nationalliberale i en egentlig regeringsalliance med godsejerne og blev derefter helt opslugt af det Højre-parti, der samledes som reaktion mod bøndernes Forenede Venstre.

Det Forenede Venstre proklameredes af 44 folketingsmænd med udsendelsen af et fælles program i 1870. Her gik J.A. Hansens (1806-1877) Folketingets Venstre med rod hos Bondevennerne og med bladet *Almuevennen* sammen med det Nationale Venstre, der havde sin tyngde blandt de grundtvigianske fynske bønder med Sofus Høgsbros (1822-1902) *Dansk Folketidende* som hovedorgan. Også det antimilitaristiske Jyske Folkeparti med Lars Bjørnbaks (1824-1878) *Aarhus Amtstidende* som talerør deltog i begyndelsen, men trak sig, før et mere gennemarbejdet program blev udsendt op til valget i 1872.

Det Forenede Venstres program fra 1870 fastslog indledningsvis, at "Junigrundloven i dens fulde omfang er folkets moralske ret". Dette krav var det stærkeste og ofte eneste bindemiddel for det skrøbelige sammenhold mellem Venstres grupper i de følgende 30 år. Venstre havde mange høvdinge og var som regel splittet i 2-3 fraktioner, der i praksis havde svært ved at optræde særligt "forenede".

Det var kravet om det demokratisk valgte Folketings ret til at afgøre regeringens sammensætning, der frem til 1894 fastholdt samarbejdet inden for Venstre.

Christen Berg (1829-91) var indtil sin død om nogen frontfiguren i kampen mod Højres blanke afvisning af Folketingets forrang over for Landstinget – og dermed af folketingsparlamentarismen. Han var en strålende agitator, der på møder og gennem sit avisimperium (den bergske presse) formåede at kalde vælgerne af huse.

I en halvhjertet alliance med Viggo Hørups (1841-1902) og Edvard Brandes' (1847-1931) europæiske Venstre (fra 1884 med dagbladet *Politiken* som talerør) mistede Berg dog grebet om Venstres mere moderate fløj med den kompromissøgende Frede Bojsen (1841-1926) i spidsen.

Det kommunale selvstyre

I Grundloven hed det, at "kommunernes ret til, under statens tilsyn, selvstændigt at styre deres anliggender vil blive ordnet ved lov" I forlængelse heraf fik København, købstæderne og landkommunerne i 1850'erne og 60'erne nye styrelses- og valgordninger med ret divergerende bestemmelser. Generelt var der dog tale om, at den højestbeskattede femtedel af vælgerne fik afgørende indflydelse ved valgene til de kommunale råd. Statens tilsyn udøvedes gennem kongeligt udpegede borgmestre og amtmænd. Først ved den kommunale valgreform i 1908 indførtes forholdstalsvalg og kvindelig valgret.

I sognekommunerne var hovedopgaverne fattigvæsenet og skolevæsenet samt vejene. Sygehusvæsenet lå i amternes regi. I byerne var opgaverne flere og øgedes løbende med bl.a. renovation, kloakering og vand-, el- og gasforsyning. De oftest velbemidlede

kommunalbestyrelsesmedlemmer holdt på land og i byerne igen med udgiftstunge investeringer, men efterhånden som Socialdemokratiet blev en magtfaktor efter århundredeskiftet, skete der i de større byer en "kommunesocialistisk" udvikling med stærkt forbedrede skoler, alderdomshjem, sygehuse og andre velfærdsordninger.

Lovgivningen lagde visse begrænsninger på kommunernes ret til skatteudskrivning og låntagning, men reelt blev der udviklet et udstrakt selvstyre, der udgjorde en væsentlig side af det danske samfunds modernisering og demokratisering.

Danmarks udstrækning, arealer og infrastruktur

Ved fredslutningen i 1864 bevarede Danmark Ærø og en række slesvigske sogne syd for Kolding og Ribe, som mageskiftedes for de "kongerigske enklaver" i Vestslesvig. Og herudover omfattede kongeriget fortsat "bilandene" Island og Færøerne og kolonierne Grønland og De Vestindiske Øer.

De ydre konturer af det egentlige Danmark stabiliseredes i anden halvdel af 1800-tallet med digeanlæg og høfdebyggeri, men det var inden for kystlinjen, at der skete iøjnefaldende ændringer i landets fysiske udseende. I 1861 var 34,5 % af arealet dækket af sand, moser og kær samt især heder og lyngbakker; i Jylland var det mere end halvdelen, der således lå udyrket hen. I 1907 var kun 18,4 % af arealerne ikke kultiverede; mindre end en tiendedel af øerne og knap en fjerdedel af Jylland. Mere end 4.000 kvadratkilometer hedearealer forsvandt og blev fortrinsvis tilplantet med plantager. Skovarealet blev

herved fordoblet, og der blev indvundet store eng- og græsningsarealer. Også inddæmnings- og afvandingsprojekter bidrog med dyrkbare landbrugsområder.

På landet blev perioden præget af udflytningen af enkeltgårde og husmandssteder over hele arealet, og fra 1880'erne blev de høje skorstene på de mange hundrede nyanlagte andelsmejerier et nyt og karakteristisk supplement til landsbyernes kirketårne. Både de gamle købstæder og nyanlagte bysamfund kom i bogstavelig forstand til at fylde mere i landskabet, men beslaglagde dog ved århundredeskiftet fortsat kun nogle få procent af landets areal. Omkring 1850 levede de 130.000 indbyggere i storbyen København stadig inden for de gamle volde, og kun de 5 største provinsbyer havde mere end 8.000 indbyggere. Mere end halvdelen af de i

alt 72 købstæder havde mindre end 2.000; en snes stykker endda mindre end 1.000.

Med liberaliseringen og urbaniseringen sprængte hovedstaden og adskillige købstæder det gamle samfunds fysiske rammer, og samtidig voksede der på landet en række stations- og servicebyer frem, hvoraf nogle som Silkeborg, Esbjerg og Herning hurtigt blev anseelige byer med købstadsstatus.

Et synligt udtryk for moderniseringen var udviklingen af det trafiknet, der kom til at binde Danmark sammen. Endnu i 1836 var der kun anlagt 580 km stenbelagt hovedlandevej. Vejnettet blev udbygget i de følgende årtier, men før bilismen for alvor slog igennem, bestod hovedparten fortsat af dårlige biveje, hjulspor og stier. Til gengæld satsedes der på hurtigere og lettere fremkommelige transportveje. Jernbanen fra København til Roskilde åbnede 1847. Den forlængedes 10 år senere til Korsør, og fra 1860'erne gik det stærkt. I 1880 var DSB's stambanenet færdiganlagt, og i 1913 var Danmark gennemskåret af 4.000 km stats- og privatbaner. Også søfarten moderniseredes kraftigt gennem udvidelser og nyanlæg af havne og forbedringer af dampskibsteknologien.



Fotografi af Frederiksværksbanens lokalstation i Hillerød fra 1897. Stationen blev oprettet ca. 1880. Se også kortet over jernbanens udstrækning fra 1847-1875 på s. 20

Fra Hillerød Lokalarkiv

Et postkort med fotografi af Ormslev stationsby fra ca. 1908

Fotograf: M. Rasmussen. Fra Lokalthistorisk Samling, Århus Kommunes Biblioteker



Fotografi fra 1912 af Aarhus Hovedbanegård set fra M.P. Bruuns Bro

Fotograf: E.A. Ebbesen. Fra Lokalthistorisk Samling, Århus Kommunes Biblioteker

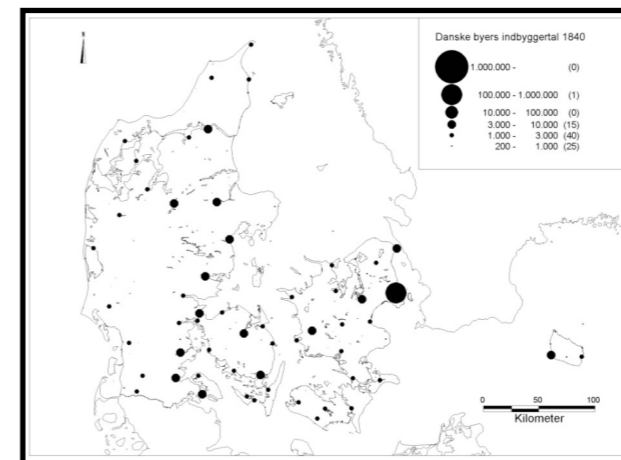
Befolkningsudviklingen

Inden for det egentlige Danmarks grænser levede der i 1850 1,4 millioner mennesker; i 1901 var dette tal vokset med en million, så der nu boede knap 2,5 millioner i landet. Samtidig flyttede flere og flere til byerne. I 1850 levede 8 ud af 10 danskere på landet, mens det i 1901 var godt 6 ud af 10.

Reelt var urbaniseringsgraden betydeligt større, men de fremvoksende stationsbyer og forstæder regnedes statistisk fortsat med til landdistrikterne.

Et bemærkelsesværdigt træk ved befolkningsudviklingen er Københavns dominerende stilling blandt byerne. Gennem hele perioden havde den nogenlunde lige så mange indbyggere, som købstæderne kunne mønstre tilsammen. I 1850 var Odense landets største købstad med 11.100 indbyggere, og derudover havde kun Helsingør, Aalborg, Århus og Randers mere end 8.000. I 1901 havde Odense næsten firdoblet sin befolkning, men Århus var vokset fra

7.900 til 51.800 indbyggere og havde dermed overfløjet Odense med mere end 10.000 indbyggere. De fleste byer oplevede en betydelig vækst, men nogle af de små som Mariager og Ærøskøbing stod helt stille.

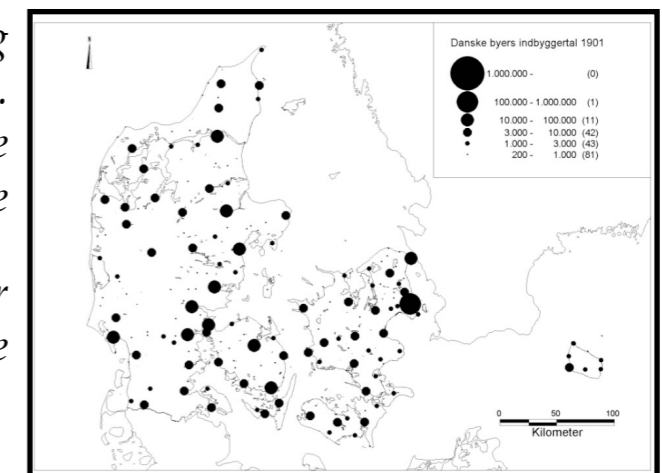


Antallet af byer og deres størrelse i 1840. Tryk på kortet for at se det i fuld størrelse

Fra Dansk Center for Byhistorie

Antallet af byer og deres størrelse i 1901. Tryk på kortet for at se det i fuld størrelse

Fra Dansk Center for Byhistorie



Bag folketællingernes tal gemmer sig en forbløffende udvikling for alle befolkningsgrupper. Umiddelbart iøjnefaldende er selve væksten. I løbet af 1800-tallet blev befolkningen toenhalv gange større, og heraf var den sidste million kommet til efter 1850. Det skyldtes ikke tilvandring udefra, for nok var der mere end 50.000 slesvigere, svenskere og mod slutningen af århundredet polakker, der bosatte sig i Danmark, men samtidig var der tæt ved 300.000 danskere, der emigrerede - især til USA. De fleste udvandrere var småkårsfolk fra landet, som først i en periode havde forsøgt at skabe sig en tilværelse i byerne.

Befolkningstilvæksten skyldtes heller ikke, at folk fik flere børn. Fødselshyppigheden faldt faktisk i perioden. Nej, årsagen til væksten i befolkningstallet var en faldende dødelighed - især blandt børn. I 1840'erne var middellevetiden for en nyfødt godt 40 år, mens den omkring århundredeskiftet var omkring 55 år.

Børnedødeligheden faldt, men var dog stadig stor, målt efter nutidige forhold. Omkring år 1900 døde cirka hvert tiende barn, inden det fyldte et år.

Hovedårsagen til den faldende dødelighed var en rigeligere og bedre ernæring. Bl.a. kartoflens

udbredelse bidrog til, at stadig flere fattige og ubemidlede formåede at holde sig på den rigtige side af sultegrænsen og dermed også bedre kunne modstå epidemier og andre sygdomme. Sundhedsvæsenets udbygning og ikke mindst de hygiejniske tiltag, der blev foretaget i byerne efter koleraepidemierne i 1850'erne med renovation, bedre drikkevandsforsyning og kloakering, bidrog til befolkningstilvæksten, og det samme gjorde lægevidenskabens øgede indsigt i antiseptikken og bakteriologien og fremvæksten af et helbredende sygehusvæsen over hele landet.

Udviklingen inden for erhverv og landbrug

Fra midten af 1800-tallet og op mod 1. verdenskrig fordobledes befolkningstallet, og samtidig skete der store forskydninger både mellem og inden for de enkelte befolkningsgrupper. Igennem hele perioden var det landbrugserhvervet, der beskæftigede og ernærede den største del af befolkningen. Frem til omkring 1870 var det mere end halvdelen, men andelen faldt til knap 40 % i 1911. Faldet skyldtes, at flere fik arbejde inden for håndværk, industri og handel. Samtidig skete der en gradvis omlægning fra håndværk til industri – Danmark blev mere industrialiseret.

Landbruget var i hele den behandlede periode så ubetinget landets hovederhverv med en betydning for langt flere end de familier, som umiddelbart havde deres udkomme af det. Hele det danske samfund var afhængigt af landbruget, og ikke blot fordi det havde brug for dets produkter. Landbrugsproduktionen udvikledes så effektivt, at en tredjedel heraf var

tilstrækkeligt til at brødføde den stærkt voksende befolkning i årene op mod 1. verdenskrig, mens mere end 60 % kunne eksporteres, først og fremmest til det engelske marked.

Gennem landbrugsøkonomiske selskaber, landbrugsfaglige tidsskrifter, dyrskuer mv. skete der en målbevidst formidling af den nyeste anvendelsesorienterede forskning og teknologi. Staten støttede med oprettelsen af Landbohøjskolen (1856) og bevillinger til forskellige aktiviteter - bl.a. højskoler, landbrugsskoler og konsulentordninger. Gennem mergling og dræning skete der overalt en kvalitativ forbedring af arealerne, og med bedre jordbehandling og nye afgrøder øgedes jordens ydeevne betragteligt. De større høstudbytter kompenseredes gennem erstatningsdriften med en udvidelse af kreaturholdet – og dermed gødningsmængden – der skulle dække jordens behov for nytilførsel af næringsstoffer.

Også efter Landboreformerne bevarede det danske landbrug sin stabile struktur, hvor mere end 80 % af jorden var fordelt på familiedrevne gårde og husmandsbrug. 15 % af arealet blev drevet af ca. 2000 herregårde med mere end 12 tønder hartkorn. Den dominerende brugstype var bondegårdene med 1-12 tdr. hartkorn, hvis antal voksede beskedent til knap 75.000 i 1905. Antallet af husmandsbrug med ¼-1 tdr. hartkorn, der var eller blev store nok til at kunne bidrage væsentligt til en families eksistens, voksede i perioden fra 50.000 til 70.000. Men hovedparten af befolkningstilvæksten på landet var henvist til at bosætte sig i huse med en smule havejord, som i 1905 havde mere end fordoblet antallet fra 71.000 i 1850. Det var her, at landets ringest stillede befolkningsgruppe, landarbejderfamilierne, holdt til.

Landbruget var perioden igennem den store valutaindtjener, der muliggjorde den nødvendige import af rå- og hjælpestoffer til de urbane erhvervssektorer, som primært var rettet mod hjemmemarkedet. Af hensyn til landbrugseksporten fastholdt Danmark derfor en relativt liberal toldpolitik uden særlig beskyttelse af den fremvoksende industri mod udenlandsk konkurrence. Til gengæld var

landbrugets produkter i høj grad forudsætningen for mange af byerhvervenes eksistens: Bryggerier og spritfabrikker, kornmøller og sukkerindustri, slagterier og konservesfabrikker. Mejerierne med deres dampdrevne centrifuger må heller ikke glemmes, selv om de hver for sig personalemæssigt var små virksomheder. Til de tusindvis af industrielle arbejdspladser inden for forarbejdningsindustrierne skal lægges andre tusinder inden for handels- og transportsektoren. Trods modernisering og urbanisering var det også efter århundredeskiftet fuldt berettiget at karakterisere Danmark som et landbrugsland.

Omkring 1870 sluttede den givtige kornsalgsperiode, da det danske jordbrug ikke kunne klare konkurrencen på verdensmarkedet fra de nytilkomne eksportører i Nordamerika og Rusland. I denne situation formåede det danske landbrug at gennemføre en produktionsomlægning rettet mod det lukrative engelske marked for forædlede animalske varer (kød og mejeriprodukter), hvilket betød, at Danmarks bønder kom helskindede gennem den verdensøkonomiske "store depression" (1873-96).

Andelsbevægelsen

Danmarks første andelsmejeri blev stiftet i Hjedding i 1882, og det viste sig meget hurtigt, at bønderne her havde fundet en organisationsform, der formåede at kombinere det familiedrevne bondebrug med en rationel, industriel masseproduktion af internationalt konkurrencedygtige kvalitetsvarer.

En rentabel smørproduktion krævede større mælkemængder, end en almindelig bondegård kunne præstere, så mejeribrugene var længe knyttet til herregårde eller til privatejede fællesmejerier, der købte mælken af egnens bønder. Ved at oprette egne fællesmejerier opnåede bønderne både en effektivisering af mejeriprocesserne, en højnelse af kvaliteten og en større fortjeneste. Med en effektiv centrifugering af mælken til smør blev det også muligt at udnytte restproduktet, skummetmælken, til opfodring af grise, hvilket gav grundlaget for udviklingen af det magre baconsvin, der blev den

anden store indtægtskilde på det engelske marked. Også på slagteriområdet tog bønderne andelsprincippet i anvendelse fra 1887.

Brugsforeninger, i 1896 samlet i Forenede Danske Brugsforeninger (FDB), blev ligeledes en del af andelsbevægelsen.

Ved andelsselskabsformen var alle leverandører – uanset brugets og husdyrholdets størrelse – medejere. Det betød, at også husmænd med et par køer kunne deltage, hvilket var en vigtig årsag til, at mange småbrug omkring århundredeskiftet blev så rentable, at de kunne ernære en familie uden supplerende lønindtægter. Gennem det meste af 1800-tallet måtte husmandsfamilier som hovedregel supplere husstandsindkomsten. Mændene oftest med sæsonbetonet lønarbejde, kvinderne ved malkning på større gårde, mens børnene hyppigt var ude at tjene fra 7-8 års alderen. Andelsbevægelsen var således

medvirkende til, at den danske husmandsbevægelse formåede at etablere sig som en indflydelsesrig interesseorganisation i årene op mod 1. verdenskrig.



Andelsmejeri fra Mandø, opført i 1897. Nu på Hjerl Hede. Mejeriet havde ved sin opførelse 27 mælkeleverandører med i alt 120 køer

Foto: BioPix

Beretning om andelsmejeriernes første tid i Vestjylland 1884-1885

M.C. Pedersen, assistent ved forsøgsvirksomheden på landbrugsskolen Ladelundgård, beretter her om andelsmejeriets muligheder til Foreningen af Jyske Landboforeninger. Hans beretning baserede sig på en rundrejse til 18 vestjyske andelsmejerier. Trods skepsis og kritik fra Landboforeningerne, der på det tidspunkt foretrak fællesmejerierne, var hans anbefaling klar: Andelsmejeriet var fremtidens mejeriform, da det sikrede leverandørerne det største udbytte.

M.C. Pedersen afgav to beretninger til Foreningen af Jyske Landboforeninger i henholdsvis 1884 og 1885. Herunder følger et uddrag af beretningen fra 1885.

Naar jeg nu i Korthed skulde samle de Indtryk, jeg har faaet af Andelsmejeriernes Virksomhed, saa staar det for mig saaledes, at Mejerierne arbejder med en nogenlunde fast Grund under sig. Det Udbytte de har givet maa kaldes tilfredsstillende, og et Udbytte, som ad anden Vej neppe vilde være naaet, selv for saadanne, der muligvis ere blevne noget forurettede gennem den herskende Betalingsmaade. Med Hensyn til Smørrets Behandling kunde for flere Mejeriers Vedkommende en større Properhed være ønskeligt, ligesom ogsaa Mejeriernes Belliggenhed, Indretning og Vandforsyning kunde frembyde Mangler. Kun i enkelte Mejerier raades der over Is, hvad jo er en væsentlig Mangel. I den første Tid Mejerierne kom frem viste der sig at være Mangel paa dygtige Bestyrere og enkelte Mejerier led noget derunder. Dette Savn er nu tildels afhjulpet, idet der nu alle Vegne er fuldt op af Lærlinger, saa der ved Valg af nye Bestyrere sjældent antages nogen medmindre de har været ved Mejeriet et Par Aar. Den Uenighed som mange i Begyndelsen

spaaede vilde komme frem, hvor saa mange Hoveder skulde samles under en Hat, har hidtil ikke yttret sig i nogen større Grad. Selvom der ogsaa i enkelte Mejeridistrikter kan paavises smaa Uenigheder, har dog ikke faaet nogen Indflydelse, der kan tillægges større Betydning.

Overfor Spørgsmaalet Andels- og Fælledsmejerier, tør det næppe bestrides at de første kan give Leve randørerne størst Udbytte, og det samme gjælder sikkert ogsaa overfor hjemmeproduktionen, vel at mærke hvor Koantallet hos de enkelte Leverandører ikke er en Del større end i de her omhandlede Mejeridistrikter, selv om der ogsaa haves Kjendskab til Mælkens rette Behandling. Ud af det foreliggende Regnskab fra Andelsmejerierne vil imidlertid enhver Hjemmeproducent kunne gjøre en Sammenligning og derigjennem se hvilket System der lønner sig bedst.

Til Slutning skal jeg blot bemærke, at det fremlagte Regnskab udelukkende stammer fra Mejerier i den sydlige og vestlige Del af Jylland. Det var min Plan ogsaa at have besøgt nogle Andelsmejerier i andre Egne af Landet, hvor der findes Leverandører med et Kohold

af indtil 30 Stkr., hvilket min Tid imidlertid ikke tillod, men da Andelsmejerierne i Østjylland og paa Øerne endnu ere i deres Barndom, vil der først ad Aare kunne erholdes et brugbart Materiale til Sammenligning.

Endnu maa jeg tilføje, at jeg skylder Mejeribestyrelserne i Forbindelse med Formændene i de forskjellige Interessentskoler en varm Tak for den Velvillighed hvormed de har overladt mig deres Regnskaber samt for alle de Oplysninger jeg har erholdt, og som var nødvendige for at den foreliggende Beretning kunde fremkomme.

Ladelundgaard, den 21. Oktober 1885.

Ærbødigst

M. C. Pedersen.

Kildens oprindelse: Pedersen, M. C.: "Beretning om Andelsmælkerivirksomheden i Vestjylland 1884-85", i Foreningen af Jydske Landboforeningers Delegeretmøde i 1884-85.

Handel og byudvikling

Trods landbrugets nøgleposition var det byerne, der tegnede sig for hovedparten af befolkningstilvæksten. Selv uden at medregne de store urbaniserede forstæder i Københavns Amt voksede alene hovedstadens befolkning 3½ gange til 454.000 indbyggere i anden halvdel af 1800-tallet. Mange af købstæderne havde tilsvarende eller større vækstprocenter. Og langs de nyanlagte transportveje voksede nye bysamfund op, hvoraf nogle som Esbjerg, Silkeborg og Herning hurtigt opnåede betydelige befolkningstal.

Med Junigrundloven blev næringsfriheden sat på dagsordenen. Første skridt var afskaffelsen af den konsumptionsafgift, som landboerne ved byporten havde betalt for at få lov til at køre deres varer ind til salg i byerne. Med afskaffelsen i 1851 forsvandt de volde og plankeværker, der i hundreder af år havde ligget som synlige toldgrænser mellem by og land. Og få år senere, i 1857, vedtog Rigsdagen med

Næringsloven selve dødsstødet mod den privilegerede borgerlige næring. Mesterlavene tabte retten til selv at regulere produktion, priser og tilgang til faget, og svendene mistede den sociale tryghed og faglige selvbevidsthed, som det obligatoriske medlemskab af svendelavene havde ydet.

Købmændene oplevede ikke umiddelbart de samme problemer. Et læbælte på 1½ mil (godt 10 km) rundt om købstæderne sikrede dem fortsat mod konkurrence i oplandet, selv om høkerhandel med hverdagens helt elementære fornødenheder måtte accepteres. Først da andelsbevægelsen fra slutningen af 1880'erne også inddrog handel og omsætning og fik dom for, at dens nye redskab, brugsforeningerne, kunne handle frit med sine medlemmer, også inden for læbæltet, begyndte det at gøre ondt for byernes købmænd. Ligesom det betød et stort tab af markedsandele, da bønderne selv på andelsbasis gik direkte ud på verdensmarkedet – både

som eksportører af smør, bacon og æg og som importører og forhandlere af kunstgødning, korn og foderstoffer.

Generelt formåede den urbane sektor dog også efter næringsfriheden at skabe eksistensgrundlag for de tusinder af tilvandrede småkårsfolk, der brød op fra en ussel og udsigtsløs tilværelse på landet. Traditionelt var byernes hovedfunktion at dække oplandets behov for varer og tjenesteydelser.

København og andre større byer nød dertil godt af lukrative leverancer til statens administrative og militære organer, ligesom en gunstig trafikal placering var afgørende for både de produktive og de omsættende erhvervs muligheder uden for det lokale marked. Når Århus voksede så meget hurtigere end de øvrige købstæder, må det især tilskrives, at byen allerede i 1840'erne begyndte udbygningen af sin havn, der med sin placering midt på den jyske længdebane fra 1860'erne fik direkte forbindelse til hele Jylland.



Silkeborg Papirfabrik 1864. Grundlæggelsen af fabrikken i 1844 blev startskuddet til byens store udvikling fra midten af 1800-tallet, hvor indbyggertallet eksempelvis steg fra 149 til 1163 mellem 1846 og 1855

Stik efter tegning i Illustreret Tidende

Fremstillingserhverv og industrialisering

Behovet for føde, klæder og boliger til den voksende befolkning gav i sig selv et større hjemmemarked, men det var den voksende arbejdsdeling mellem land og by, der var udgangspunktet for den stærke urbanisering. Med den specialiserede, markedsrettede vareproduktion opgav bønderne den traditionelle selvforsyningsøkonomi til fordel for indkøb af færdigproducerede varer - både til det daglige konsum af f.eks. tøj og brød og af produktionsmidler som redskaber, byggematerialer og grovvarer. Karakteristisk var det behovet for moderne landbrugsmaskiner, der lå bag mange smedeværksteders udvikling til maskinfabrikker fra midten af 1800-tallet.

Håndværk og industri ernærede omkring 1900 knap 30 % af den danske befolkning. Inden for byernes grænser var andelen naturligvis højere; gennemsnitligt omkring de 50 %. Men i betragtning af den markante

modernisering, som landet i øvrigt gennemløb, var industrialiseringens tempo ikke hæsblæsende. I den første officielle industritælling i 1897 opgjordes antallet af virksomheder til 77.000 med i alt 274.000 beskæftigede (inkl. ejere og funktionærer). 170 virksomheder havde mere end 100 arbejdere, men langt de fleste var små mesterdrevne værksteder med højst et par ansatte.

Samlet set fastholdt håndværket sin store andel inden for den sekundære sektor. Bygningshåndværkerne fyldte naturligvis meget i en periode, hvor en femdoblet bybefolkning skulle have boliger, og hvor mængder af anlægsprojekter blev iværksat i by og på land. Andre fag blev ofre for konkurrencen fra industrivarer og fra billig ufaglært – ofte kvindelig – arbejdskraft. Vævere og kurvemagere forsvandt, de talrige skræddere decimeredes, og skomagerne måtte omstille sig til reparationsvirksomhed af

fabriksfremstillet fodtøj. Men der var også tilgang af nye grupper, f.eks. elektrikere og cykelsmede.

Det var ikke mindst byernes kapitalstærke borgerskab, der nød godt af erhvervslivets liberalisering. Mange storkøbmænd tjente formuer på den øgede handel og engagerede sig samtidig aktivt i produktiv virksomhed – enten direkte som fabrikanter eller som aktionærer i banker, trafikselskaber og store fusionerede virksomheder. Et særligt træk ved moderniseringen var fremvæksten af en ny elite af lønnede virksomhedsledere – personer, der i kraft af uddannelse og personlige egenskaber blev betroet ledelsen af store foretagender og aktieselskaber som f.eks. den legendariske direktør for Privatbanken, C.F. Tietgen (1829-1901). Ud over offentlige embeder, kunne uddannelse og evner i stigende grad også give adgang til ansvarstunge funktioner i det private erhvervsliv.



Otto Mønsted (1839-1916) var, som sit førende produkt OMA-margarine, et kendt navn i dansk erhvervsliv omkring år 1900. Ved sin død var han Danmarks rigeste mand. Her ses margarinefabrikken i Vestergade i Århus i slutningen af 1880'erne

Illustration fra: Strandkov, Jesper, Sørensen, Peter og Pedersen, Kurt: Pioneren Otto Mønsted. Sig navnet ... (1998)

Insorptor.

NY OPFINDELSE!

Otto Mønsted's

Stegemargarine

(Kun til Stegning og Baging)

Egenskaber ved Stegning:	Egenskaber ved Baging:
1) Sprutter ikke paa Panden.	1) Bager ualmindelig smukt.
2) Brønder ikke fast paa Panden.	2) Brødet bliver ikke tørt, som efter Brugen af anden Margarine.
3) Lader sig brune som Smør.	3) Smager aldeles som efter Anvendelse af Smør.
4) Myster ikke sin fortrinlige Aroma ved Smeltningen.	
5) Svinder ikke ind ved Smeltningen.	

Reklame for Otto Mønsted's stegemargarine fra Social-Demokraten den 8. oktober 1896



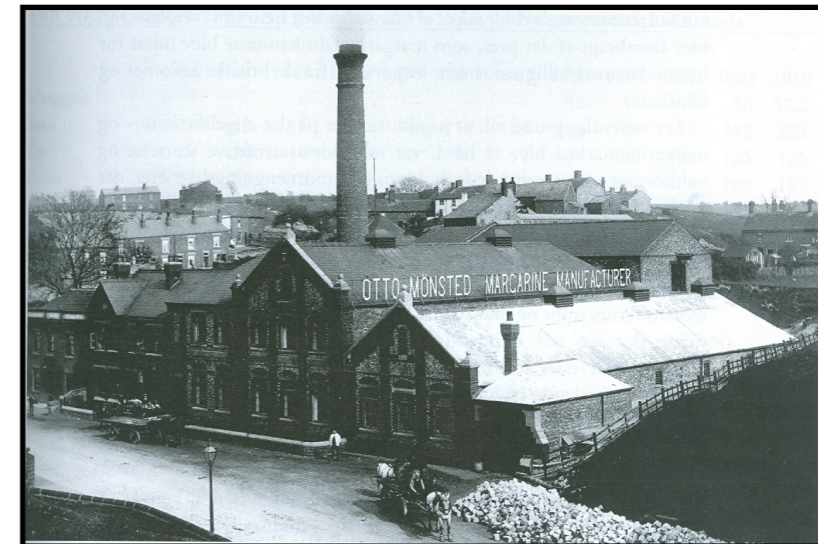
Otto Mønsted's margarinefabrik udviklede sig til stadighed, som det fremgår af dette fakturahoved fra begyndelsen af 1900-tallet

Illustration fra: Strandskov, Jesper, Sørensen, Peter og Pedersen, Kurt: Pioneren Otto Mønsted. Sig navnet ... (1998)



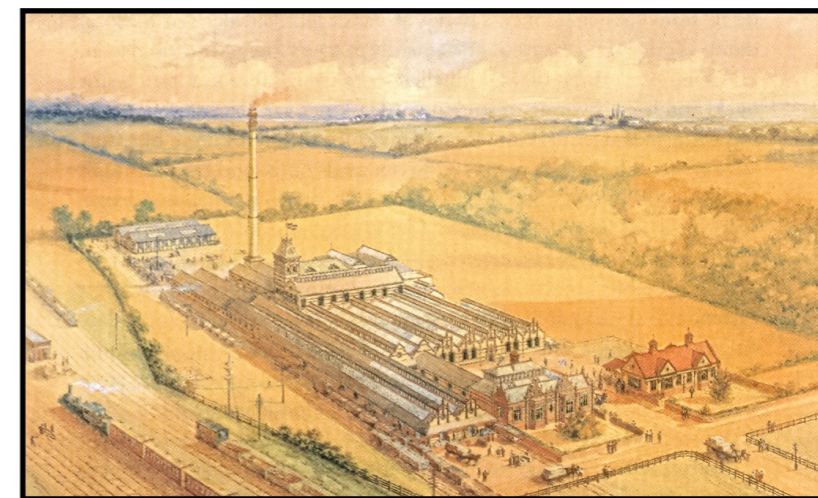
Mønsted's margarine kom hurtigt ud og i afkølet tilstand

Illustration fra: Strandskov, Jesper, Sørensen, Peter og Pedersen, Kurt: Pioneren Otto Mønsted. Sig navnet ... (1998)



Otto Mønsted's margarineproduktion spredte sig også til udlandet. Her ses margarinefabrikken i Godley syd for Manchester omkring overtagelsen i 1888

Illustration fra: Strandskov, Jesper, Sørensen, Peter og Pedersen, Kurt: Pioneren Otto Mønsted. Sig navnet ... (1998)



I 1894 byggede Otto Mønsted verdens største margarinefabrik i Southall ved London, der her ses ved indvielsen med vajende dansk splitflag

Illustration fra: Strandskov, Jesper, Sørensen, Peter og Pedersen, Kurt: Pioneren Otto Mønsted. Sig navnet ... (1998)

Skole og uddannelse

Uddannelse ud over almindelig mesterlære blev nødvendig for samfundet. Det offentlige skolevæsen blev suppleret med private realskoler, og med loven om den højere almenskole (1903) blev grunden lagt til et organisk sammenhængende skolesystem frem mod en mellemskole-, real- eller måske endog studentereksamen. I denne periode var det dog de færreste beskåret at nå så langt. Men ligesom bønderne havde suppleret den stråtækte landsbyskole med højskoler og landbrugsskoler, blev det fra 1890'erne i byerne almindeligt, at erhvervslivets organisationer tog initiativet til oprettelse af tekniske skoler og handelsskoler – og at arbejderbevægelsen supplerede med udbud af aftenskoleundervisning.



Theodora Lang byggede i 1886 sin første skole i Silkeborg. Siden blev et seminarium, et gymnasium og en forskole føjet til, og Theodora Lang var med til at udtænke den nye skolelov i 1903.

Foto: Silkeborg Arkiv og danskebilleder.dk

Fattigdom og socialpolitik

Med Næringslovens ikrafttræden i 1862 mistede svendelavene deres betydning, selv om de i mange fag fortsatte som selskabelige foreninger - ofte kombineret med sociale forsikringsordninger som syge- og alderdomshjælp - men medlemskabet var nu frivilligt, og mange valgte at spare kontingentet. Enkelte lav forsøgte kollektivt at virke for medlemmernes arbejdsvilkår, men sjældent med nævneværdige resultater, så i 1860'ernes højliberale klima havde mange faggrupper svært ved at fastholde reallønnen – også pga. presset fra tilvandrede arbejdere. Resultatet var en iøjnefaldende forarmelse i arbejderklassen, og det vakte bekymring i borgerskabet. Nøden ramte nemlig ikke kun arbejdssky og asociale personer; også de fleste arbejdsvillige og -duelige arbejdere levede så tæt ved eksistensminimumsgrænsen, at de ikke ved egen hjælp kunne klare selv kortvarige arbejdsløsheds- eller sygdomsperioder.

Disse benhårde samfundsøkonomiske kendsgerninger blev afdækket i bl.a. Th. Sørensens statistiske levedeundersøgelser omkring 1880. Selv med fuld beskæftigelse året rundt var det hverken i by eller på land muligt for en almindelig ufaglært arbejderfamilie at afse mere end et par procent af lønnen til forsikring eller opsparing. Tre fjerdedele af indkomsten gik til føde og andre 15 % til bolig og varme. Med periodens generelle reallønsfremgang faldt fødevareandelen ganske vist betragteligt, især i byerne, men endnu i 1909 brugte mange landarbejdere mere end 60 % til mad.

Den offentlige socialpolitik baserede sig i udgangspunktet på fattighjælp, der bl.a. indebar, at modtagerne mistede deres stemmeret og ikke måtte indgå ægteskab. Fra midten af 1800-tallet gik bestræbelserne på at gøre de værdigt trængende til ansvarsbevidste borgere gennem udbredelse af

sparsommelighed, medlemskab af sygekasser, alderdomsunderstøttelseskasser og brugsforeninger mm. - kort sagt gennem oplysning at gøre de ubemidlede selvhjulpne uden økonomiske tilskud fra det offentlige. Med erkendelsen af, at dette var umuligt blev princippet om en statslig "hjælp til selvhjælp" almindeligt accepteret som grundlag for den sociale lovgivning. Med Sygekasseloven 1892 og Arbejdsløshedskasseloven 1907 blev der herefter givet statstilskud til ubemidlede borgere, der var ansvarsbevidste nok til at betale kontingent til en social forsikringsordning.

Alderdomsforsørgelsen lod sig dog ikke løse på forsikringsbasis, så ved revisionen af Fattigloven i 1891 blev alle ældre over 60 undtaget og fik ved en særlig lov ret til offentlig understøttelse uden fattighjælps virkning, hvis de havde holdt sig fri af fattigvæsenet de sidste 10 år, og hvis trangen ikke var selvforskyldt. Trods undtagelserne var der tale om en bemærkelsesværdig lovgivning, hvor Danmark som det første land i verden gav alle sine borgere en principiel ret til offentlig alderspension uden deklasserende virkninger.

Understøttelse efter den reviderede Fattiglov af 1891 indebar derimod fortsat som hovedregel fortabelsen af en række borgerlige rettigheder. Hensigten var fortsat at forbinde offentlig fattighjælp med så ubehagelige virkninger, at klientellet blev begrænset til "de uværdige". De "værdigt trængende", dvs. uforskyldt nødlidende, burde klare sig med hjælp fra tidens forskellige privatfilantropiske foretagender eller fra de "frie fattigkasser", som siden 1856 disponerede over en blanding af privat indsamlede og – i voksende omfang – kommunale midler, der dog langt fra kunne dække behovet. I 1907 omdannedes de til rent offentlige Hjælpekasser med bestyrelser, der valgtes af hele det kommunale vælgerkorps.

Den socialistiske arbejderbevægelse

Fra omkring 1870 begyndte danske arbejdere at organisere sig på socialistisk grundlag, inspireret af udviklingen i andre lande i Europa. Bevægelsen byggede på Karl Marx' ideer, og var organiseret som en sektion af Første Internationale (IAA). Det forjættende og provokerende ved socialismen var, at den ikke bare bad om forbedringer på det bestående samfunds præmisser. Den byggede på Marx' analyse af kapitalismens urimeligheder, hans overbevisende påstande om udviklingstendenserne og hans klare bud på et politisk handlingsprogram. Som producenter af samfundets rigdom havde arbejderne ret til at stille krav.

Det var den velformulerede, intellektuelle Louis Pio (1841-1894), der fandt modellen for en levedygtig dansk arbejderbevægelse. Han skabte et socialistisk parti med basis i fagopdelte medlemssektioner, der umiddelbart også kunne dække behovet for faglig

organisering. Trods voldsom fordømmelse i pressen fik den danske afdeling af Internationale i løbet af et halvt år 4-5.000 medlemmer i København og halvt så mange i de større provinsbyer. I maj 1872 slog myndighederne til og arresterede Pio og bestyrelsesmedlemmerne Harald Brix (1841-1881) og Paul Geleff (1842-1928), som året efter blev idømt lange fængselsstraffe, mens Internationale blev forbudt.

Dette knækkede dog ikke bevægelsen. I de følgende år reorganiseredes de faglige sektioner som egentlige fagforeninger, der i samarbejde med "demokratiske arbejderforeninger" fastholdt et fællesskab med avisen Social-Demokraten som talerør. Sommeren 1875 blev de tre ledere benådet, og året efter kulminerede udviklingen med vedtagelsen af program og love for Det Socialdemokratiske Arbejderparti. I 1878 oprettedes Socialdemokratisk Forbund som et rent politisk parti adskilt fra fagbevægelsen. Der var et tæt

og koordineret samarbejde mellem partiet og fagbevægelsen, efter at man efter en krise i 1870'erne genvandt kræfterne og i de følgende årtier konsoliderede sig som en af de bedst organiserede arbejderbevægelser i verden. I 1898 kronedes udviklingen med dannelsen af De Samvirkende Fagforbund (det nuværende LO), som året efter fik sin ilddåb i den 100 dage lange arbejdskamp med den ligeledes nystiftede Arbejdsgiverforening. Resultatet blev Septemberforliget med de grundlæggende spilleregler for arbejdsmarkedet, der siden har været gældende i Danmark.

Louis Pio: "Maalet er fuldt!" 1872

Formand for den danske afdeling af Internationale, Louis Pio, indkaldte i 1872 til et møde for arbejdere søndag den 5. maj på Københavns Nørre Fælled i solidaritet med de københavnske murere, der strejkede over deres arbejdsforhold. Indkaldelsen blev ledsaget af artiklen "Maalet er fuldt!". Politiet forbød mødet, og natten mellem den 4. og 5. maj blev Pio sammen med de to andre ledere i arbejderbevægelsen, Harald Brix og Paul Geleff, arresteret og senere idømt lange fængselsdomme. Tusinder af arbejdere dukkede trods forbuddet op på Nørre Fælled den 5. maj. Politi og militær angreb

de fremmødte, og flere hundrede blev såret. Hændelsen blev efterfølgende kaldt Slaget på Fælleden.

Maalet er fuldt!

Snart dages det, Brødre, det lysner i Øst!

Til Arbejdet fremad i Kor!

Løgn og Bagtalelser i Bladene, ulovlig Fremfærd af Avtoriteterne, Had og Forfølgelse fra Kapitalisternes Side, det er den „Imødekommen“, der er vist vore smaa og billige Fordringer af de idiotiske Magthavere. Denne Lejlighed burde gribes, sagde de, for ret at vise Arbejderen, hvor afhængig han er af Kapitalens Naade og Barmhjertighed, for at lade ham føle, hvor let det er for den lille herskende Klike, paa aldeles storborger-lovlig Maade at sulte ham ihjel, hvis han ikke bøjer Nakken under Aaget, hvis han ikke kryber til Korset og beder om den Naade, at maatte slide som sædvanligt for at forøge Indholdet af Storborgernes velspækkede Pengepunge.

Og hvor ypperligt forstaar vore Modstandere ikke at enes, naar det gælder en saadan Sag! Ministre, Magistrat, Politidirektør, Grundejere og Pengeposemænd, — alle har de faaet travlt med at

sammensværgere dem mod Folket; alle føler de, at nu gælder det at kvæle Frihedsspiren, ligegyldigt om det skal ske „med eller uden Loven“. Derfor løser Ministeriet Murmesteren, der har det kgl. Teater, fra hans Forpligtelser; derfor opkalder Crone hver Dag Mursvende, omendskønt de ikke har forset sig; derfor udsætter Magistraten Murerlærlingenes Prøver, og har endog den Frækhed at ville røve Laugenes Penge og gøre Københavns Haandværkere og Arbejdere umyndige; derfor overfalder Ligningskommissionen Mursvendene med Breve; derfor inddriver Grundejerne ubarmhjertigt Huslejen hos de Strikende; derfor skælder Friskolelærerne deres uskyldige Børn ud; derfor nægter Understøttelsesforeningerne at hjælpe de Nødlidende blandt dem; derfor falder endelig hele Pressen over dem med Løgn og Skældsord, med Haan og Trusler.

Københavns Arbejdere!

Vor ivrigste og mest hadefulde Modstander, Redaktør C. Ploug, erklærer i „Fædrelandet“, at „Samfundets Tarv fordrer paa det bestemteste, at dette Forsøg (Murerskruen) falder saaledes ud, at Arbejderne kommer til bedre Erkendelse af deres egen Interesse“,

det vil med andre Ord sige, at han opfordrer Murmestrene til at sulte deres Svende ud, for at ikke de andre Haandværkere og Arbejdere ogsaa skal faa Mod til at forsøge at forbedre deres Kaar!

Skal vi da som Lam lade os føre til Kapitalens Slagterbænk? Skal vi taale, at vore Fjender maaske for flere Aar stanser vor Fremgang? **Nej, det kan Københavns Arbejdere ikke være bekendt!** Lad os derfor samle os; Regeringerne plejer jo hvert Øjeblik at holde Revu over de af deres Undersaatter, som de ved første givne Lejlighed vil ofre paa Krigsgalskabens Alter for at tilfredsstille deres Ærgerrighed. Lad os da engang holde Mandtal over **alle frie Arbejdere**, over Alle, som vil hjælpe os i Kampen mod Kapitalen; vi vil da faa at kende vor egen Magt og vore Fjenders Svaghed; samlede i tusindvis vil vi stille vore Fordringer og love hverandre at staa Last og Brast indtil Sejren er vor!

Men Jer, I Guldets Dyrkere! I, de Fattiges Udsugere! Eder vil vi endnu **en** Gang tilraabe: „I har i Aartusinder iskænket os en bitter Livsdrik; vogt Jer nu, **Maalet er fuldt!** Lad der ikke komme en eneste Draabe til, eller — **det flyder over!**“

Kildens oprindelse: Socialisten, 2. maj 1872.

De folkelige bevægelser

En afgørende side af moderniseringen var den sociale bredde, som opgøret med det traditionelle samfunds normer og magthavere fik i løbet af perioden. Nok var det en velartikuleret gruppe af yngre nationalliberale, der før 1848 førte an i opgøret med den enevældige stat, men mange bønder havde, bl.a. i gudelige forsamlinger, udviklet en antiautoritær og selvbevidst styrke over for såvel statsmagten som "de begavede, de dannede og de rige". En selvbevidsthed, der bl.a. fandt ideologisk ståsted i Grundtvigs opgør med den sorte skoles golde vidensindlæring og hans promovning af folket og det folkeliges styrke og ret.

Med et tæt vævet net af politiske, økonomiske og kulturelle foreninger skabte bønderne en stærk modkultur i kampen mod den herskende klasse af godsejere og åndshovmodige bedsteborgere, der fandt det uforsvarligt at betro den grå landalmue andel i samfundets beslutningsprocesser. Fællesskabet

omfattede langt fra alle – de indremissionske bønder levede i deres eget kulturelle fællesskab – men inden for den grundtvigiansk dominerede bondebevægelse indgik det politiske Venstre og den økonomiske andelsbevægelse i et tæt samspil med fri- og højskoler, foredrags- og gymnastikforeninger, lokalt ejede aviser mm.

Tilsvarende samlede byarbejderne sig fra 1870'erne på klassebevidst socialistisk grundlag til kamp mod det kapitalistiske samfunds normer og institutioner. Og i de følgende årtier udviklede den socialdemokratiske arbejderbevægelse sig ligeledes til et alternativt, solidarisk og kulturelt fællesskab. Ikke alene politisk og fagligt; socialt engagerede den sig i sygekasser, økonomisk i kooperative virksomheder, kulturelt i sang- og teaterforeninger, siden også i aftenskole- og foredragsaktiviteter og – ikke mindst – i den

socialdemokratiske presse, der gennem aflæggerblade forgrenede sig ud over landet.

Også andre af tidens folkelige og sociale bevægelser som f.eks. husmands- og kvindebevægelsen indgik i den kulturelle demokratiseringsproces, der i anden halvdel af 1800-tallet udviklede almindelige danskere fra at være passive, autoritetstro undersåtter med en standsbestemt, afhængig stilling i lokalsamfundet til at blive aktive samfundsborgere, der stemte ved valgene og organiserede sig for at forbedre deres livsbetingelser.

Lovforslag om kvinders valgret fra 7. oktober 1887

I 1886 fremsatte venstrepolitikerens Fredrik Bajer det første lovforslag om valgret til kvinder, der trods vedtagelse i Folketinget ikke nåede videre til behandling i Landstinget, fordi der i mellemtiden blev udskrevet valg. Bajer fremsatte derfor forslaget på ny i oktober 1887 med enkelte ændringer: I stedet for kun at gælde København, omfattede forslaget nu hele Danmark. Til gengæld skulle det nu kun gælde ugifte kvinder og enker. Forslaget blev vedtaget i Folketinget og efterfølgende videresendt til Landstinget, hvor det blev nedstemt. Dette lovforslag fra 1887 følger her:

Forslag til Lov om Kvinders kommunale Valgret og Valgbarhed.

(Forelagt i Folkethinget den 7de Oktober 1887 af Folkethingsmanden for Skanderborg Amts 1ste Valgkreds [Bajer].)

§ 1

Valgret og Valgbarhed til Rigets kommunale Repræsentationer tilkommer de Enker og andre ugifte Kvinder, som hidtil deres Kjøen alene har udelukket fra de omhandlede Rettigheder, men som iøvrigt fyldestgjøre alle lovbestemte Betingelser for Udøvelsen af samme.

§ 2

Enhver i Lovgivningen mod § 1 stridende Bestemmelse ophæves.

§ 3

Denne Lov træder i Kraft, efterhaanden som der efter dens Stadfæstelse paa hvert Sted skal udarbejdes ny kommunale Valglister.

Kildens oprindelse: Rigsdagstidende, 1887-88. Tillæg A, sp. 2383-84.

Kultur- og åndslivet

Det danske samfunds modernisering kom også til udtryk i åndslivets udvikling. Endnu ved 1800-tallets midte prægedes de skønne kunster og videnskaben af Guldalderperiodens romantiske og æstetiske krav. Året før sin død fastholdt elektromagnetismens opdager, fysikeren H.C. Ørsted (1777-1851), således med skriftet "Ånden i naturen" sin naturfilosofiske helhedsopfattelse af en organisk sammenhæng og harmoni i naturen.

I opbruddet mellem gammelt og nyt havde digtere som H.C. Andersen (1805-75), Fr. Paludan-Müller (1809-76) og Christian Winther (1796-1876) svært ved at slippe forankringen i det gamle systems sociale orden med religionen og familien som de bærende garantier; for Andersens vedkommende dog modvirket af hans begejstring for den nye teknologi. Med enevældens fald og de nationale og politiske spændinger fulgte en periode, hvor nationalromantikken blev dominerende i

digting, arkitektur, kunst og musik – og blandt historikere.

I 1871 gav Georg Brandes (1842-1927) med sine forelæsninger om hovedstrømninger i den europæiske litteratur signalet til "det moderne gennembrud" med kravet om videnskabelig tænkning som afløser for religion og overleveret moral. Allerede to år tidligere havde han med sin oversættelse af John Stuart Mill's "Kvindernes underkuelse" taget et første skridt til et opgør med det traditionelle samfunds kvindesyn.

Mange, fortrinsvis yngre, kunstnere og videnskabsmænd sluttede op om den kulturradikale kamp for åndsfrihed og kravene om objektiv realisme og naturalisme i litteratur og kunst. Markant var botanikeren J.P. Jacobsen (1847-85), der forenede kravene med sit engagement i darwinismen i sine romaner og noveller.

Langtfra alle accepterede endsige tilsluttede sig Brandes' holdninger, der kostede ham en karriere ved Københavns Universitet, men også fra sit virke i udlandet var han en markant deltager i den kulturelle og politiske debat, ofte i samarbejde med sin bror, journalisten og politikerens Edvard Brandes (1847-1931). Det gjaldt således i den såkaldte sædelighedsfejde, der i 1880'erne udkæmpedes mellem kulturpersonligheder fra hele Norden. For Brandes var standpunktet, at kravet om kvindernes emancipation indebar, at både kvinder og mænd skulle have samme ret til at realisere seksualdriften – også før ægteskabet – i stedet for den bornerte udvidelse af kyskhedskravet til også at gælde mænd, som krævedes af bl.a. den norske digter



Georg Brandes (1842-1927) i 1914

Fra Wikimedia Commons

Bjørnstjerne Bjørnson og Elisabeth Grundtvig fra det i 1871 stiftede Dansk Kvindesamfund.

Dannelse og åndsliv var altovervejende forbeholdt en begrænset elite. Både bonde- og arbejderbevægelsen udviklede som nævnt tidligere i anden halvdel af 1800-tallet deres egne kulturelle fora. Et andet og måske lige så væsentligt træk ved perioden var opkomsten af en egentlig kommerciel underholdningsindustri, der opnåede et langt større publikum end de 10-20.000 potentielle købere af den finkulturelle litteratur. Et markant eksempel er Illustreret dansk Familieblad, der i 1877 startede med et oplag på 4.000 og i 1907 var vokset til 260.000. Julius Strandbergs skillingsviser solgtes også i forbløffende oplag, og vaudeviller, revyer og andre typer teater tiltrak også mange tilskuere. Blandt underholdningsindustriens største succeser bør nævnes Georg Carstensens i 1843 grundlagte Tivoli, der på tværs af alle classeskel appellerede til hele den københavnske befolkning.

Quiz

Her kan du teste din viden om perioden fra 1848-1901. Der er 10 spørgsmål i quizzen, og alle svarene kan findes i denne bog. Vælg "Tjek svar" efter hvert spørgsmål, og se til sidst, hvor mange rigtige svar du har fået i alt.

God fornøjelse!

Question 1 of 10

I januar 1848 overtog Frederik 7. tronen efter Christian 8.s død. Kort efter udnævnte han et ministerium, der fik til hovedopgave at skabe rammerne for en demokratisk stat. Dermed signalerede Frederik 7., at han betragtede sig selv som en konstitutionel konge uden enevældige beføjelser. Hvilken måned blev dette ministerium nedsat?

- A. Januar
- B. Marts
- C. Juni
- D. November



Check Answer



Læs mere på danmarkshistorien.dk

Artikler

[Andelsmejerier](#)

[Dannevirke](#)

[Dansk Kvindesamfund 1871-](#)

[Attentatforsøget på J.B.S. Estrup](#)

[Forfatningskampen](#)

[Grundlovstaler, 1849-](#)

[Istedløven](#)

[Krigen i 1864](#)

[Nationalliberalisme](#)

[Stationsbyer](#)

[Systemskiftet 1901](#)

Kilder

[Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849 \(Junigrundloven\)](#)

[Novemberforfatningen 1863](#)

[Georg Brandes om hovedstrømninger i 1800-tallets litteratur 1871](#)

[Det Forenede Venstre og Folketingets krav om parlamentarisme 1873](#)

[Carl Ploug i Landstinget om kommunal valgret til kvinder 1888](#)

[Septemberforliget, 5. september 1899](#)

Temaer

[Forfatningskampen 1866-1901](#)

[Kampen for kvinders valgret 1871-1915](#)

[Arbejderbevægelsen 1872-1940](#)

Myter

[Var forladegeværet skyld i nederlaget i 1864?](#)

[Sagde Dalgas: "Hvad udad tabes, skal indad vindes"?](#)

Periodekapitlet

Læs denne e-bogs tekst på danmarkshistorien.dk:

[Det unge demokrati, 1848-1901](#)